

Дарбанов М.Е.

«АДАМ» КОНЦЕПТИНИН ДЕРИВАЦИЯЛЫК КАТМАРЫ

Дарбанов М.Е.

ДЕРИВАЦИОННЫЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТА «АДАМ» (ЧЕЛОВЕК)

М.Е. Darbanov

DERIVATIONAL ASPECT OF «ADAM» CONCEPT (A MAN)

УДК: 81-115

Бул макалада «Адам» концептинин деривациялык катмары каралат. Деривациялык катмарды анализдөөдө биз негизги антропологиялык концепттердин базасында жасалган тилдик бирдиктерди, алардын түзүлүү жолдорун талдоого алганбыз.

**Негизги сөздөр:** деривациялык катмар, концепт, когнитивдик лингвистика, Адам, киши, пенде, жекелик, көптук, чак, инсан.

В этой статье рассматривается деривационный аспект концепта «Адам» («Человек»). При анализе деривационного аспекта отобраны основные языковые единицы, пути их строения на базе антропологических концептов.

**Ключевые слова:** деривационный аспект, концепт, когнитивная лингвистика, Человек, единственное, множественное, лицо, личность.

This article discusses the concept of a derivative aspect of "Adam" (man). If the diversion aspect of the analysis of selected basic linguistic units, the way of their structure on the basis of anthropological concepts.

**Key words:** derivational aspect, concept, cognitive linguistics, person, singular, plural, person, person.

«Адам» концептинде деривациялык катмар бар. Бул катмарда Деривация (derivatio латын сөзүнөн бөлүп берүү; түзүү дегенди билдирет) - белгилүү бир тилдик бирдиктердин башка тилдик бирдиктердин базасында түрдүү аффикстердин жардамында жана сөздөрдү бири-бирине кошуунун негизинде жасалуу процесси. Демек, деривациялык катмарды анализдөөдө биз негизги антропологиялык концепттердин базасында жасалган тилдик бирдиктерди, алардын түзүлүү жолдорун талдоого алмакчыбыз.

З.Д. Попова, И.А. Стернин «Когнитивдик лингвистика» аттуу китебинде изилденүүчү концепттин деривациялык талааларын түзүү керектиги жөнүндө дагы жазышкан. Концепттин деривациялык талаасын түзүү - баалуу ыкма. Концептти объективдештирүүчү ачкыч сөз-репрезентантынын деривациялык талаасы сөз жасоо боюнча сөздүктүн материалынын негизинде түзүлөт. Ачкыч сөзүнө уңгулаш сөздөр тандалып алынат. Ачкыч сөзүнүн деривациялык талаасын түзүү жана окуп-үйрөнүү изденүүчүгө концепттин когнитивдик белгилерин ачып берүүгө да жол берет (З.Д. Попова, И.А. Стернин, 2001, 24-б).

Адам, адамсынуу, адамсуу, киши, кишисинтүү, пенде, пендесинүү, инсан (бул лексеманын этиштик формасы жок, этиштик форма башка көмөкчү этиштердин жардамында уюшулат: инсан болуу) сыяктуу «Киши» концептинин ядролук негизги дериваттары-

нан куралуучу жалпы уңгулуу лексемаларды топтоп, каттап, системалаштырып, санап чыктык. Бул иш-аракетти жүзөгө ашырууда орфографиялык, түшүндүрмө, котормолуу ж.б. сөздүктөрдөн пайдаландык. Анализдөөнүн натыйжасында адам, адамсынуу, адамсуу лексемаларынан ар кыл мүчөлөрдүн жардамында төмөнкү 28 уңгулаш сөз түзүлдү:

Адам сөзү компонент катары катышкан кош сөздөр: - адам-күн, адам-саат; -зат мүчөсү: адам-зат; -бек: Адамбек; -гер+-чилик мүчөсү: адамгерчилик; -гер+-чилик+сиз мүчөлөрү: адамгерчиликсиз; -гер+-чилик+сиз+-дик: адамгерчиликсиздик; -гер+-чилик+-тик: адамгерчиликттик; -гер+-чилик+-түү: адамгерчиликтүү; -гер+-чилик+-түү+-лук: адамгерчиликтүүлүк; -дай: адамдай; -дык: адамдык (Жамандыктын каккысын билбейсиң, адамдыктын жакшысын билбейсиң. Макал); -жан: Адамжан; -калый: Адамкалый; -кул: Адамкул; -кер+-сиз+-дик: адамкерсиздик; -кер+-чилик+-сиз: адамкерчиликсиз; -ноо: адамноо; -сат: адамсат; -суу: адамсуу (диалектиде жана оозеки кепте); -сы+-н-уу: адамсынуу; -сыз: адамсыз; -сын+-т+-уу: адамсынтуу; -сыт+-т+-уу: адамсытуу; -ча: адамча (Көпчүлүк адамча жашабаса – заманың тозок. Адамча туулуп, айбанча жашаба. Макал); -ча+-лык: адамчалык; -чыл: адамчыл; -чылык: адамчылык (Сүттөй сиңген адамчылык – адалдык. Макал). Бул сөздөрдүн баары адам, адамсынуу сөздөрүнө туунду мамиледе болушат.

Киши, кишисинүү лексемаларынан төмөнкү 12 уңгулаш сөз куралды: киши сөзү компонент катары катышкан кош сөздөр: киши-кара, киши-миши; -лик мүчөсү аркылуу: кишилик; -лик+-түү мүчөлөрүнүн жардамында: кишиликтүү; -м+-сүү: кишимсүү (Кегимди мыктап албасам – кишимсип кантип жер басам); -р+-көө: киширкөө; -си+-н+-үү: кишисинүү; -сыз: кишисиз; -син+-түү: кишисинтүү; -чил: кишичил; -чилик: кишичилик; -чилик+-түү: кишичиликтүү. Аталган мисалдардын баштапкы мааниси катары киши сөзүнүн семантикасы саналат.

Пенде лексемаларынан төмөнкү төрт гана уңгулаш сөз куроого болот: -лик: пенделик; -син-үү: пендесинүү; -сыз: пендесиз; -чилик: пендечилик. Ал эми инсан сөзүнөн эки гана сөз жасоо мүмкүн: -ат: инсанат; -сыз: инсансыз. Бул сөздөн куралган лексемалардын саны жок эсе экендигин бул сөздүн кийинчерээк пайда болгондугу менен байланыштыруу жүйөлүү туюлат. Анткени инсан сөзү профессор Х.К. Карасаевдин 1983-жылы жарыкка чыккан «Орфографиялык сөздүгүндө», академик

К.К.Юдахиндин 1965-жылы чыккан 2 томдук “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” кезикпейт. Академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында 2010-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” *инсан, инсанат* сөздөрү орун алган. Андыктан бул сөздөрдү неологизмдер катары кабыл алууга негиз бар.

Орус тилиндеги *человек* сөзүнүн сөз жасоо потенциалы бир кыйла жогору экендиги байкалды. Орус тилинде *человек* *адам/киши* сөзүнөн 50гө жакын: *человечка, человечиска, человечица, человек, человечий, человеческий, человечесный, человечность, человечество, человековидный, человекообразный, человекогубитель, человеколюбие, человеконенавиденье, человекоубийца, человекопоклонение, человекоугодие, человекоугождение, человекоугодница, человекоядец, очеловечить, обезчеловечить, общечеловеческий, нечеловеческий, получеловек, человекоподобный, всечеловеческий, человекоубийственный* ж.б. сөз жасоого болот. Алардын арасынан *человечка, человекоугодник, человекогубительный, человекогубец, человеконенавистник, человеконенавистница* ж.б. сөздөр кыргыз тилинин лексикалык корунда кезикпейт (котормолуу да, түшүндүрмө да, орфографиялык сөздүктөрдө да бул лексемалар учурабайт).

Жогоруда көрсөтүлгөн бул мисалдар жалпы мүнөздө талданып берилди. Алардын көпчүлүгү ар кыл парадигмаларга (микро, мини парадигмаларга, кичи топторго) ажырай алышат. Эмгегибизде биз деле парадигма деп окшоштуктарга да, айырмачылыктарга да ээ тилдик каражаттардын системасын көңүлгө тутабыз. Алсак, *адам* сөзүнүн **жөндөмөлүк** парадигмалары төмөнкүчө: *адам-дын, адам-га* (Эси бар адамга акыл айтсаң, угат, түшүнөт, кабыл алат. Байтемиров), *адам-ды, адам-да, адам-дан*. **Жекелик** жана **көптүк** түргө ажыроо парадигмасы: *адам – адам-дар*. **Суроо** берүүдөгү парадигмалар: *адам-бы?, адам-га-бы?, адам-ым-бы?, адам-ым-ды-бы?, адам-дар-дан-бы?, адам-дар-ды-кы-дан-бы?* **Белгилүү бир жакка таандык** экендигин көрсөтүүчү парадигмалар: *адам-ым, адам-дар-ым, адам-ың, адам-дар-ың, адам-ың-ыз, адам-дар-ың-ыз, адам-ы, адам-дар-ы* (Бул айылдын адамдары байыртан берки элдик адаттарды таштай элек. Сыдыкбеков), *адам-ы-быз, адам-дар-ы-быз, адам-ың-ар, адам-дар-ың-ар, адам-ың-ыз-дар, адам-дар-ың-ыз-дар*.

*Адамсын* этишинин **чактык** жана **жактык** формаларынын парадигмалары: *адам-сы-н-ып жатам, адам-сы-н-уу-да-мын, адам-сы-н-ып жатасың, адам-сы-н-уу-да-сың, адам-сы-н-ып жатасыз, адам-сы-н-уу-да-сыз, адам-сы-н-ып жатат, адам-сы-н-уу-да, адам-сы-н-ып жатабыз, адам-сы-н-уу-да-быз, адам-сы-н-ып жатасыңар, адам-сы-н-уу-да-сың-ар, адам-сы-н-ып жатасыздар, адам-сы-н-уу-да-сыз-ар, адам-сы-н-ып жатышат, адам-сы-н-уу-да* (*адам-сы-н-ыш-уу-да*); *адам-сы-н-дым, адам-сы-н-ып-мын, адам-сы-н-ып-тыр-мын* (Алардын ою

*боюнча, мен эл көзүнчө адамсыныптырмын. Базарбаев), адам-сы-н-уу-чу-мун, адам-сы-н-ган-мын, адам-сы-н-гам, адам-сы-н-ган элем, адам-сы-н-чу элем, адам-сы-н-дың, адам-сы-н-ып-сың, адам-сы-н-ып-тыр-сың, адам-сы-н-чу-суң, адам-сы-н-ган-сың, адам-сы-н-ган элең, адам-сы-н-чу элең, адам-сы-н-дың-ыз, адам-сы-н-ып-сыз, адам-сы-н-ып-тыр-сыз* (*Угушумча, сиз келген конокторго аябай адамсыныптырсыз*), *адам-сы-н-чы-сыз, адам-сы-н-ган-сыз* (*Билесизби, мен биринчи курска студент болуп келгенимде абдан адамсынганыз. Шаршен*), *адам-сы-н-ган элеңиз, адам-сы-н-чу элеңиз, адам-сы-н-ды, адам-сы-н-ып-тыр, адам-сы-н-чы* (*Алгач биз шаарга барганда, ал дайыма адамсынчы*), *адам-сы-н-ган, адам-сы-н-ган эле, адам-сы-н-чу эле, адам-сы-н-дык, адам-сы-н-ып-быз, адам-сы-н-ып-тыр-быз, адам-сы-н-уу-чу-буз, адам-сы-н-ган-быз, адам-сы-н-ган элек, адам-сы-н-чу элек, адам-сы-н-дың-ар, адам-сы-н-дың-ыз-дар, адам-сы-н-ыш-ты, адам-сы-н-ган-дар, адам-сы-н-ыш-ты-лар* (говорлордо); *адам-сы-н-а-мын, адам-сы-н-ар-мын, адам-сы-н-бай-мын* (*Болду, эми экинчи сенин алдыңда адамсынбаймын, - деди күйөөсү аялына. ДЭМ журналы*), *адам-сыр элем, адам-сы-н-а-сың, адам-сы-н-ар-сың, адам-сы-н-бай-сың, адам-сы-н-ар элең, адам-сы-н-ат* (*Ал эртең эле адамсынат, мына көрөсүңөр*), *адам-сы-н-ар, адам-сы-н-бас-тыр, адам-сы-н-ар эле, адам-сы-н-а-быз, адам-сы-н-ар-быз, адам-сы-н-бас-пыз, адам-сы-н-ар элек, адам-сы-н-а-сың-ар* (*Мынча эле адамсынасыңар*), *адам-сы-н-ар-сың-ар, адам-сы-н-бай-сың-ар, адам-сы-н-ар элеңер, адам-сы-н-ы-шат, адам-сы-н-ы-шар, адам-сы-н-бас-тыр-лар, адам-сы-н-ар эле. Тангыч* формаларынын (*адамсынбоо, адамсынбаи*) парадигмалары: *адам-сы-н-боом, адам-сы-н-баш-ым, адам-сы-н-бооң, адам-сы-н-бооң-уз, адам-сы-н-баш-ың, адам-сы-н-баш-ың-ыз, адам-сы-н-боо-су, адам-сы-н-баш-ы, адам-сы-н-боо-уз, адам-сы-н-баш-ыб-ыз, адам-сы-н-бооң-ор, адам-сы-н-бооң-уз-дар, адам-сы-н-баш-ың-ар, адам-сы-н-баш-ың-ыз-дар, адам-сы-н-боо-лор-у, адам-сы-н-баш-тар-ы; адам-сы-н-ба-гам, адам-сы-н-ба-ган-мын, адам-сы-н-ба-ган-сың, адам-сы-н-ба-ган-сыз, адам-сы-н-ба-ган, адам-сы-н-ба-ган-быз, адам-сы-н-ба-ган-сың-ар, адам-сы-н-ба-ган-сыз-дар, адам-сы-н-ба-ган, адам-сы-н-баш-кан*. Ал эми ушул эле формалардын **суроолуу сүйлөмдүк** парадигмалары: *адам-сы-н-а-мын-бы?, адам-сы-н-а-сың-бы?, адам-сы-н-а-сың-ар-бы?* (*Силерге кайрылган ар бир адамга ушинтип адамсынасыңарбы? Супер-Инфо*), *адам-сы-н-а-бы?, адам-сы-н-а-быз-бы?, адам-сы-н-а-сыз-бы?, адам-сы-н-а-сыз-дар-бы?, адам-сы-н-ыш-а-бы?, адам-сы-н-ган-дар-дан-сыз-дар-бы?; адам-сы-н-дым-бы?, адам-сы-н-дың-бы?, адам-сы-н-дың-ар-бы?, адам-сы-н-ды-бы?, адам-сы-н-дык-пы?, адам-сы-н-дың-ыз-бы?, адам-сы-н-дың-ыз-дар-бы?, адам-сы-н-ыш-ты-бы?; Буйрук ыңгай* формасынын парадигмалары: *адам-сы-н, адам-сы-н-ба, адам-сы-н-гын, адам-сы-н-ба-гын, адам-сы-н-гын-ың, адам-сы-н-ба-гын-ың, адам-сы-н-чы, адам-сы-н-ба-чы,*

адам-сы-н-ың-ыз, адам-сы-н-баң-ыз, адам-сы-н-ың-ыз-чы, адам-сы-н-баң-ыз-чы, адам-сы-н-гы-ла, адам-сы-н-ба-гы-ла, адам-сы-н-гы-ла-чы, адам-сы-н-ба-гы-ла-чы (Азыр кудалар келсе, бир аз адамсынгыла, - деди Куштарбек кабагын бүркө. Базарбаев), адам-сы-н-гы-ла-чы, адам-сы-н-ың-ыз-дар, адам-сы-н-ың-ыз-дар-чы, адам-сы-н-баң-ыз-дар-чы, адам-сы-н-ба-сын ж.б. **Тилек, ниет, шарттуу ыңгайларынын** парадигмалары: адам-сы-н-гай эле, адам-сы-н-мак эле, адам-сы-н-гым келет, адам-сы-н-га-ны турат, адам-сы-н-са (Эгерде ал адамсынса, анда чокусуна бир ур! Асылбеков), адам-сы-н-са-чы. Ушул эле этиштин **атоочтук** парадигмалары: адам-сы-н-ып жаткан (адамсыныш болуп жаткан), адам-сы-н-ган (адамсыныш болгон), адам-сы-н-ган-дар (адамсыныш болгондор), адам-сы-н-а турган(дар), адам-сы-н-ар, адам-сы-н-бас (Уулум, адамсынбас досторуңа жакын бол, - деп атам көп айтчу. Борбиев), адам-сы-н-бас-тар, адам-сы-н-боо-чу, адам-сы-н-боо-чулар, адам-сы-н-а+ элек, адам-сы-н-гыдай, адам-сы-н-чудай, адам-сы-н-ы-мыш, адам-сы-н-гыс, адам-сы-н-максан. **Чакчыл** формасындагы парадигмалар: адам-сы-н-ып (Башкаларга адамсынып алга барбайсың. Өскөнов), адам-сы-н-а, адам-сы-н-ганы, адам-сы-н-ганча, адам-сы-н-гыча (адам-сы-н-гычакты), адам-сы-н-майынча.

**Кыймыл атоочунун** парадигмалары: адам-сы-н-уу (Бүгүнкү күндө байлар кедейлерге адам-сынууда), таандык болуп айтылышы: адамсынуум, адамсынууң (адамсынууңуз), адамсынуусу, адамсынуубуз, адамсынууңар, адамсынууңуздар, адамсынуусу – адамсынганым, адамсынганың (адамсынганыңыз) (Кичине кээде адамсынганың эле болбосо, сен мыкты адамсың. Ала-Тоо), адамсынганы, адамсынганыбыз, адамсынганыңар (адамсынганыңыздар), адамсынгандары (Алардын ушинтип адамсынгандары мени күүдүрөт. Чалкан), жөндөлүштө (жекелик жана көптүк түрдө): адамсынуунун, адамсынууга, адамсынууну, адамсынууда, адамсынуудан; адамсынуулар, адамсынуулардын, адамсынууларга, адамсынууларды, адамсынууларда, адамсынуулардан), адам-сы-н-ыш, адам-сы-н-мак, адам-сы-н-май ж.б. Мындагы көпчүлүк парадигмалык формалар жасалма түрдө болуп калды. Алардын айрымдары кебибизде колдонулбашы дагы мүмкүн.

Талданган мисалдардын санынын мол экендиги биздин тилдин сөз жасоо потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү чоң, түшүнүктөрдү билдирүүдө ийкемдүү, бай тил экендигине далил боло алат.

Бул парадигмалардагы айырмачылыктар жана окшоштуктар материалдык жактан да, маанилик жактан да байкалат.

Адам/киши лексемалары бир нече түшүнүктөрдүн жана терминдердин курамында дагы негизги түзүүчү компонент катары колдонулат: адам ата, агач киши, адам-күнү, адам-саат, киши кийик, киши шер, киши-кара, адам заада, адам баласы, адам ноо, адамдын конституциясы, адам кадмон ж.б.

“Киши” концептине тиешелүү көпчүлүк сөздөр **-чилик, -чил, -сыздык, -лик, -сыз, -түү** ж.б. суффикстердин жардамында түзүлгөн. Бир эле суффикс бардык түшүнүктөргө же алардын көпчүлүгүнө таандык экендиги байкалат. Алсак, сын атоочту туюндурган **-чилик, -туу** суффикстери *адамгерчилик, адамсынтуу, пендечилик, кишиликтуу* сөздөрүндө орун алат.

**-Дүү (-түү)+-лүк, -кер+-дик, -кер+-дүү+-лүк, -мер+-дик** (-дик кээде **-лик** суффиксине да өтүп кетет), **-тик+-түү+-лүк** курандыларынын (Айрым окумуштуулар *суффикс, мүчө* түшүнүктөрүнүн ордуна *куранды* сөзүн колдонуп жүрүшөт) жардамында абстракттуу маанидеги зат атоочтор (*адамгерчиликтүүлүк, адамдык, кишиликтүүлүк, кишилик* ж.б.) түзүлөт.

Тангыч терс формалары: **-сыз/-сиз/-суз/-сүз/ + -дык/-дик/-дук/-дүк/, -те, -тен+-бес, -те, -тен+-бес+-тик, -те+-бөө, -тел+-бес, -тел+-бес+-тик, -те, -тен+-беген, -те, -тен+-беген+-дик, -тел+-беген, -тел+-беген+-дик, -те (-н), -бөө+-чүлүк** курандыларынын жардамында жаралат (*адамсыз, кишиисиз, адамгерчиликсиздик, адамсынбас, адамсынбастык, адамсынбоо, кишиисинбеген, адамсынбагандык, адамсынбоочулук, кишиисинбөөчүлүк* ж.б.).

Кичирейтүүчү, эркелетүүчү суффикстин жардамында түзүлгөн *Адамжан* деген бир гана лексема белгиленди. Ал оозеки кепте көбүрөөк колдонулат. **-жан** мүчөсү адам аттарына жалганып (*Рустамжан, Абдылдажан, Сыргажан ж.б.*), аларды эркелетүү, кичирейтүү, жакшы көрүү, сыйлоо сезимин билдирип калат.

Еврейлердин иврит тилинен келип чыккан *адам* сөзүнөн орус тилинде адам аттарын жана фамилияларын билдирген төмөнкүдөй курама сөздөр келип чыккан: *Адамушка, Ада, Адя, Адаша, Адамович, Адамовна, Адамов* ж.б.

Анализдөөнүн жыйынтыгында концепттин борбордук дериваттарынын арасынан *адам* лексемасы өтө өндүрүмдүү, өсүмдүү экендиги байкалды. Бул лексемадан **28** курама сөз түзүлө тургандыгы белгиленди. Ал эми *киши* лексемасынан **12**, *пенде* лексемасынан **4**, *инсан* лексемасынан болгону **2** сөз жасала тургандыгы маалым болду. Жалпысынан бул беш дериваттын жардамында концептке тиешелүү **46** уңгулаш сөз уюшулгандыгы аныкталды.

#### Адабият:

1. Воробьев В.В. К понятию поля в лингвокультурологии (общие принципы) // Рус. яз. зарубежом. – 1991. - №1. – 102-103-бб.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. — М., 1997.
3. Воронова Т.А., Стернин И.А. Концепт «толерантность» в русском сознании // Языковая структура и социальная среда. – Воронеж, 2000. – 79-86 б.
4. Борчиева Б.Т. Концепт «верх – низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков // Рус.яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2008. -№2.–С. 81-84.
5. Зулпукаров К.З, Калмурзаева А., Сейитбекова С. Отражение этнического менталитета в теологических

концептах языка // Сб. науч. тр. [фак-та рус. филол. Ошск. гос.ун-та] – Вып.2.- Ош, 2010. - 7-18-бб.

6. Тагаев М.Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. – Бийск, 2004. 113-121-бб.

7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. - 241 б.

8. Кулекенова Ж.Г. Развитие грамматического строя родного языка в онтогенезе речи - как форма выражения нематериального культурного наследия нации// Наука и новые технологии, № 4, Б., 2013.-338 с.

9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М.: Academia, 2001. – 203 с.

10. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. - 318б.

**Рецензент: к.филол.н., доцент Джапаров Н.Р.**